

UOT:631.

YENİ YARADILMIŞ TAXIL SORTLARININ TƏSƏRRÜFAT ƏLAMƏTLƏRİ*professor Qurbanov Firuddin Hacı oğlu, b.e.i. Əşrəfova Xəlidə Əsgər qızı,**b.e.i. Allazov Şöhrət M.**Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti**elvira_19941994@mail.ru*

Xülasə: Azərbaycan Respublikasında dənli taxıl bitkilərinin payızlıq əkinlərinə üstünlük verilir. Payızlıq əkinlərdə səpin müddəti əsas amillərdən biridir. Toxum payızda vaxtında əkildikdə bitkilərdə şaxtalar düşünə qədər güclü rüşeym və yan köklər əmələ gəlir və bitki şaxtaya qarşı davamlı olur, tez əkinlərdə bitki tez böyüyür boruya çıxır və şaxtaya davamsız olur, gec əkinlərdə isə cücərtilər kollana bilmir, şaxtaya davamsız olur.

Açar sözlər: taxıl, səpin norması, səpin müddəti, sort, payızlıq taxıl, sünbül, Məhsuldarlıq, toxumçuluq, protein, cücərmə, boruya çıxma, vegetasiya

Ключевые слова: зерно, вегетация, сорт, протеин, норма посева, осенняя техника, подъем по трубам, срок посева, урожай, семеноводства

Keywords: grain, cereals, sowing, the period, of sowing, autumn wheat, protein, vegetation, wheat, lifting by boryng

Kənd təsərrüfatının inkişafında taxıl istehsalı əkinçiliyin əsasını təşkil edir. Taxıl qidamızın əsasıdır, taxılçılıqda ən çox əkilib becərilən buğda bitkisidir.

Dünyada əsas ərzaq bitkisi olan buğdanın məhsuldarlığının artırılması, keyfiyyətinin yüksəldilməsi, xəstəlik və zərərvericilərə qarşı davamlılığının yüksəldilməsində yeni elmi tədqiqat işlərinin görülməsi vacibdir.

Hazırda ekologiya dənli bitkilər əkilir və əlaqədar yerli davamlı sortların yaradılması qarşıda duran əsas vəzifələrdən biridir. Yeni yaradılmış buğda sortları biotik və abiotik amillərin təsirinə uyğunlaşaraq stabil məhsul verir.

Azərbaycanda əsas payızlıq dənli bitkilər əkilir və becərilir. Payızlıq dənli bitkilərdən yüksək və sabit məhsul almaq üçün ən mühüm amillər - aqrotexniki tədbirlərdən biri səpin müddətidir. Toxumun payızda vaxtında əkilməsi bitkilərin qışın şaxtasına davamlılığını artırır, şaxtalar düşənə qədər güclü rüşeym və yan köklər əmələ gəlir, möhkəmlənir və kollanır.

Gecikmiş səpinlərdə isə cücərtilər payızda kollana bilmir və zəif halda qışlamaya başlayır, payızda zəif kök atmış bitkilər qışa az davamlı olur, onların çox hissəsini şaxta məhv edir və nəticədə taxıl sahələrində seyrəklik yaranır.

Tez əkilmiş taxıl sahələrində bitki tez inkişaf edir, boruya çıxır, hətta sünbülləyir. Qışda şaxtanın təsirindən belə bitkilər məhv olur, pas xəstəliyinə tez tutulur.

Səpin normasında məhsuldarlığa təsir edən amillərdəndir, normadan az səpildikdə sahədə bitkilər seyrək olur, əlaqların inkişafı üçün əlverişli şərait yaranır, nəticədə məhsuldarlıq aşağı düşür. Normadan çox səpildikdə bitkilər sahədə sıx olur, bir-birini kölgələndirir, torpaqda su və qida maddələri çatışmır yenə də məhsuldarlıq aşağı düşür.

Hazırda dənli bitkilərin səpin norması Azərbaycan Respublikasında suvarılan sahələrə 1 ha yumşaq buğda 4,5-5,0 milyon ədəd, bərk buğda isə 3,5-

4,0 milyon ədəd toxum götürülür, gec əkinlərdə bu sayın üzərinə 10% gəlmək lazımdır. Payızlıq buğdanın səpin norması əkilən sortdan asılı olaraq buğda üçün hektara 180-220 kq təşkil edir.

Əkin sahələrində yazı yaxın torpaq sıxılıb bərkiyir. Bunun nəticəsində bitkilərin köklərinə hava çətin daxil olur, torpaqda rütubətin daha çox buxarlanmasına şərait yaranmış olur. Bunun qarşısını almaq üçün sahəyə erkən yazda mala çəkilib yemləmə gübrəsi verilməlidir. Yemləmə gübrəsi verildikdən sonra havalanma yaxşılaşır, fevralın sonu, martın əvvəlində sahə suvarılır. Payızlıq taxıl əkin sahələrindən yüksək məhsul götürmək üçün gübrələmənin əhəmiyyəti böyükdür. Əkin sahələrinə mineral gübrələrin düzgün verilməsi bitkilərin normal böyüməsinə və inkişafına şərait yaradır, onların xəstəliyə, şaxtaya və quraqlığa davamlılığını artırır.

Biz təcrübə sahəmizə əkindən 1-2 ay qabaq yaş peyin berdiyimiz üçün torpaq yumşaq olur, bu da bitkinin kökünün yaxşı tənəffüs etməsinə səbəb olur.

Son illərdə ADAU-nun "Taxıl və paxlalı bitkilər" sahəvi laboratoriyasını əməkdaşları tərəfindən alınmış yumşaq buğda sortları "Nurcahan" və "ADAU -100" rayonlaşdırılaraq Dövlət Reytrinə salınmış, müəlliflərə patent və müəllifli şəhadətnaməsi verilmişdir. Bu sortlarla yanaşı universitetimizin genofondunda 400-ə yaxın taxıl bitkilərinin yabanı və mədəni növləri, növ müxtəliflikləri, sortlar və hibrid nümunələri mövcuddur.

"Nurcahan" sortu "Taxıl və paxlalı bitkilər" sahəvi laboratoriyasının kolleksiya pitomnikində miltirum nöbmüxtəlifliyinə aid Azərbaycanın yerli genofond nümunələrindən fərdi seçmə yolu ilə alınmışdır, sort tipik payızlıqdır, alçaq boyludur (80-90 sm), yatmaya və xəstəliklərə qarşı davamlıdır, kəllə qabiliyyəti ortadır.

Universitetimizin toxumçuluq laboratoriyasında olan nəmlik və natura çəkisini təyin edən "Wile 200" cihazla ölçülərək natura çəkisi 780 qr., kleykavina 36-36%, 1000 dənin çəkisi 42-44qr. Təşkil edir Potensial məhsuldarlığı 75-80 s/ha səpin norması 180-200 kq/ha, vegetasiya müddəti 220-230 gündür.

Bitkidə 5-12 məhsuldar gövdə əmələ gəlsə belə sortlar məhsuldar sortlar, 3-4 ədəd məhsuldar gövdə əmələ gəlsə orta, 1-2 məhsuldar gövdə əmələ gəlsə zəif sortlar hesab edilir. Sünbülün uzunluğunda məhsuldarlıq göstəricisidir, sünbül uzun olarsa sünbüllüklər və dən sayı da çox olur. "Nurcahan" sortunda 5-12 ədəd məhsuldar gövdələr əmələ gəldiyi üçün məhsuldar sort hesab olunur. Universitetimizin təcrübə sahəsində əkinqabaqı aqrotexniki tədbirlər həyata keçirilir. Sahə 25 sm dərinliyində şumlanır, torpaq 6-8 sm dərinliyində diskli mala ilə yumşaldılır. Sonra bir metr enində 20 metr uzunluğunda ləklər düzəldilir, ləklərdə cərgələr açılır, cərgə arası 10 sm, cərgədə bitkiarası 5 sm təşkil edir. Səpin əllə aparılır. Təcrübə sahəsində hər əkilən sort və nümunələr arası bir cərgə boş buraxılır. Toxum səpildikdən sonra sahə suvarılır. Temperaturdan və nəmlikdən asılı olaraq payızlıq buğda müxtəlif vaxtlarda cücərir.

Buğda toxumunun cücərmə temperaturu 2-3 dərəcə

Kütləvi cücərmə temperaturu 10-12 dərəcə

Kəlləmə üçün temperatur 8-10 dərəcə

Boruya çıxma temperaturu 15-16 dərəcə təşkil edir.

Havanın temperaturu 0 dərəcədən aşağı düşdükdə vegetasiya dayanır. Payızlıq əkinlərdə taxıl cücərtilərində çoxluq təşkil edən protein temperatura 0 dərəcədən aşağı düşdükdə qlükozaya çevrilir ki, buda bitkinin şaxtaya davamlılığını artırır. Protein taxılarda məhsuldar

gödələrin əmələ gəlməsinə mane olur. Məhz bu baxımdan payızlıq taxıl əkinlərinə üstünlük verilir.

“ADAU 100” yumşaq buğda sortu “Taxıl və paxlalı bitkilər” sahəvi laboratoriyasının kolleksiya pitomnikində ferrigineum növ müxtəlifliyinə aid Azərbaycanın yerli genofond nümunələrindən fərdi seçmə yolu ilə alınmışdır, sort tipik payızlıqdır, alçaq boyludur (85-90 sm), yatmaya və xəstəliklərə davamlıdır.

ADAU-nun toxumçuluq laboratoriyasında olan “Wile 200 “ cihazla ölçülərək natura çəkisi 800 qr., 1000 dənin çəkisi 43qr., kleykovina 35-37%, zülal 13-14% (analizator infratec TM-1241) , un çıxımı 75-80% təşkil edir. Səpin norması 160-180 kq., vegetasiya müddəti 215-225 gündür.

Taxılarda sünbülün uzunluğu əhəmiyyətli bir göstəricidir. Sünbülün uzun olması sünbüldə sünbülcüklərin və dən sayının çox olmasıdır

“Nurcahan” və “ADAU 100” sortları qışlamayı yaxşı keçirdiyinə görə məhsuldar kəlləmə digər sortlardan yüksəkdir. Qışlama dövrü təqribən 2-3 ay davam edir, bu da vegetasiyanın 25-40%-ni təşkil edir. Erkən yazda temperaturanın yüksəlməsi ilə bitkidə vegetasiya dövrü başlayır. Mart ayında boruya çıxma aprelin sonu, mayın əvvəlində sünbülləmə başlayır. Təcrübə sahəmizdə aparılan müşahidələrə əsasən buğdalarda münasib yetişmə iyununda, tam yetişmə isə iyulda olmuşdur. İyulun ortalarında taxılı əllə biçməyə başladıq. Biçilmiş taxıllar döyülərək ayrı ayrı paketlərə yığılmışdır.

Təcrübə sahəmizdə alınan “Qismət” tritikale sortu buğda ilə çovdarın çarpazlaşdırılmasından alınmışdır. Tritikale latınca Tritikum (buğda) və sekale (çovdar) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir

Respublikamızda tritikale sortlarının yaradılması C.Ə.Əliyevin adı ilə bağlıdır. Tritikalenin alınmasında istifadə edilən buğda növlərindən asılı olaraq:

1. Tritikale aestivum forma-yumşaq buğda ilə çovdar
2. Tritikale durum forma –bərk buğda ilə çovdar
3. Tritikale rtispesikes – üç növlü, yəni bərk buğda, yumşaq buğda + çovdarın çarpazlaşması

“Qismət” tritikale sortunun dən çovdar kimi uzunsovdur, payızlıq buğdadən daha yaxşı qışlayır, şaxtaya, yatmaya və xəstəliklərə qarşı davamlıdır. Erkən yazda buğdadən tez böyüyür və payızlıq buğdadən 5-6 gün gec yetişir. Vegetasiya müddəti 230-260 gündür. Bütün inkişaf fazalarında “Qismət” tritikale sortunun fotosintetik fermentlərinin fəallığı buğda və çovdarda olduğundan daha yüksəkdir. Sünbülün quruluşuna görə buğda və çovdarın sünbüllərindən fərqlənir, belə ki, buğda sünbülündən uzun, çovdar sünbülündən qısa olur .

“Qismət” tritikale dənində zülal buğdaya nisbətən 1,5%, çovdara nisbətən 34% çox olur. Dəndə kleykovinanın miqdarı buğdaya nisbətən 2-4% aşağı olur. Məhz buna görə də çörək bişirməkdə az istifadə olunur, ancaq 80% buğda ununa 20% tritikale unu qarışdırıldıqda keyfiyyətli çörək alınır.

“Qismət” tritikaledə 1000 dənin çəkisi 45-50 qr., dəndə zülalın miqdarı 12-13,5%, kleykovina 15-22%-dir. Tərkibi amin turşuları ilə zəngindir. Səpin norması 120-180 kq., orta məhsuldarlıq 75-120 s/ha. “Qismət” tritikale bitkisinin boyu 110-160 sm, sünbülü açıq sarı və qəhvəyi rəngində olur.

Respublikamızda “Qismət” tritikale sortunun əkin sahələri hər il artırılır. Heyvan yemi olaraq dən və yem istehsalında böyük potensiala malikdir. Həzm olunana protein və lizin

miqdarı buğda və arpadan daha yüksəkdir. Buna görə də heyvandarlıqda “Qismət” tritikale sortu daha geniş istifadə olunur.

Ədəbiyyat

1. F.H. Qurbanov., Kənd təsərrüfatı bitkilərinin seleksiyası və toxumçuluğu., Bakı , 2011
2. F.H. Qurbanov., Toxumşünaslıq. Bakı, 2014
3. F.H. Qurbanov ., Sortşünaslıq. Bakı, 2020
4. F.H. Qurbanov., Sort və toxum nəzarəti Bakı , 2017
5. S. Süzer., Tritikale tarımı., Tarım İstanbul dərgisi , 2003

ХОЗЯЙСТВЕННАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ВНОВЬ СОЗДАННЫХ ЗЕРНОВЫХ КУЛЬТУР

***Проф. Курбанов Фируддин Гажи оглы, Аишафова Халида Аскер кызы, Аллазов
Шохрат Магамед***

Резюме

В Азербайджане зерновые культуры в основном сажают осенью. Одним из основных агротехнических мероприятий для получения высокого урожая озимых зерновых культур являются сроки посева, если посев проведен вовремя растение будет более устойчиво к зимним холодам.

Внесение минеральных удобрений на поля создает условия для нормального роста растений.

ECONOMIC CHARACTERISTICS OF NEWLY CREATED GRAIN VARIETIES

***Prof. Gurbanov Firuddin Haci, Ashrafova Xalida Asger,
Allazov Shohrat Mahammad***

Summary

Cereals are mainly planted in autumn in Azerbaijan. One of the most important agrotechnical measures to obtain a high yield from autumn cereals is the timing of sowing.

If carried out at the time of sowing the plant is resistant to winter frost. The application of mineral fertilizers to the cultivated fields helps the plant to grow normally

***Rəyçi : ADAU-nun prof. F .H . Qurbanov
ADAU-nun «Taxıl və paxlalı bitkilər» sahəvi laboratoriyasının 18 sentyabr 2023-cü il tarixli iclasın 13
saylı protokolu
Daxil olma tarixi 27 sentyabr 2023-cü il***